

A PROPÒSIT DE LA LITERATURA POPULAR CATALANA A L'ARAGÓ¹

Hèctor Moret Coso
Institut d'Estudis del Baix Cinca

Nota introductora

Per fer una exposició i una reflexió detallades a propòsit de l'expressió oral de la cultura popular associada a una determinada llengua —i a un territori determinat—, convé recordar que tota llengua conté, *per se*, una literatura de transmissió oral expressada en aquesta llengua. De tal manera és així que molt abans que es genere en una determinada comunitat lingüística un sistema gràfic per representar amb l'escrit la llengua d'aquesta comunitat —i fins i tot abans que els parlants d'aquesta llengua tinguin consciència d'emprar un sistema propi en la comunicació oral— la literatura popular ja es manifesta en els intercanvis de missatges orals entre els seus parlants. Dit d'una altra manera: la mera existència d'una llengua pressuposa l'existència d'una literatura popular de transmissió oral. Si entre els habitants d'un territori és vigent —viva oralment— una llengua, també és vigent una literatura associada, ni que sia a través de les manifestacions

¹ Per a la confecció final d'aquest text s'ha partit de les introduccions als reculls *Lo Molinar* i *Bllat colrat!* i, en especial, dels treballs «Catalan popular literature in the Franja d'Aragó» [en premsa] i «Indagacions sobre la literatura popular catalana a la Franja (d'Aragó)» [en premsa], ambdós signats per Hèctor Moret i Artur Quintana, de tal manera és així que es pot dir que el treball que es presenta ací es pot considerar obra dels dos autors esmentats, malgrat que en aquesta ocasió el text l'haja hagut de signar només el primer d'aquests investigadors.

orals de llegendes, contes tradicionals, follies o corrandes, refranys, endevinalles o mimologismes, per posar algunes manifestacions prou evidents de literatura popular i tradicional.

Aquesta nota prèvia bé a tomb perquè, si bé és cert que a la major part dels territoris en què el català ha estat la llengua tradicionalment emprada pels seus habitants, la literatura popular expressada en aquesta llengua ha estat percebuda —i encara ho és a hores d'ara— pels seus habitants com a un factor essencial en el procés de construcció de la identitat de la seua comunitat, no ha passat, generalment, així entre els habitants de les comarques que constitueixen l'anomenada Franja d'Aragó. Aqueixes comarques (del nord al sud: la Ribagorça d'administració aragonesa, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya) es troben situades a l'Aragó, un país històric on la llengua catalana i la cultura que conforma gairebé mai hi són enteses com a factors identitaris en l'imaginari dels seus habitants. Ans al contrari, molt sovint hi són percebudes com unes característiques alienes a l'Aragó, que cal rebutjar tant com es puga. De la mateixa manera, també cal refusar, molt sovint, el propi nom de la llengua catalana, fins al punt que ha estat rebatejada com a *xapurriau / xapurriat* i, més recentment, com a *Lengua Aragonesa Propia del Aragón Oriental* (popularitzat amb l'acrònim LAPAO); o amb denominacions locals, que sovint tenen un clar caràcter de secessionisme lingüístic, del tipus lliterà, fragatí, favarol, maellà, calaceità, etc.

Tanmateix, a finals de la dècada dels anys seixanta del segle passat a les comarques de l'Aragó catalanòfon es va iniciar un incipient moviment social que va veure en la llengua i la cultura catalanes, i en conseqüència en la literatura popular manifestada en aquesta llengua, un element fonamental en la construcció de l'identitari aragonès, o si més no en l'identitari d'aquestes comarques. Això va comportar que l'estudi i la recopilació de la literatura popular catalana de la Franja d'Aragó, que fins aquells anys no havia despertat gaire interès entre els seus habitants, prengué en aquells mateixos anys certa volada, sobretot a partir dels inicis de la dècada dels anys vuitanta del segle xx.

Els precursors

Pel que coneixem, són del segle XVIII els primers textos impresos de mostres de literatura popular de la Franja, textos que es troben en l'obra,

editada a Saragossa en dos volums —el primer imprès el 1739 i el segon el 1750— del religiós carmelita Roque Alberto Faci, *Aragon, Reyno de Christo y dote de Maria Santissima*, una obra on es descriuen, amb propòsits pietosos, centenars de llegendes marianes que aquest autor —nascut a la Codonyera (Matarranya) el 1684—, havia recollit per tot l'Aragó —inclosa, és clar, l'àrea catalanòfona d'aquell territori—, esdevenint, inconscientment, el primer recopilador de literatura popular del seu país. Tot i que l'obra està redactada i impresa en castellà, s'hi poden trobar, de manera escadussera, alguns mots catalans i hi dóna constància de l'existència de goigs de la Mare de Déu de la Font de Pena-roja en català.

Tanmateix, no serà fins a les darreres dècades del segle XIX i en les inicials del XX que trobarem entre els escriptors i estudiosos d'expressió catalana —sovint vinculats al moviment de la Renaixença i a l'excursionisme científic— un creixent interès per la literatura popular a l'Aragó catalanòfon. Aquest és el cas d'alguns treballs dels pioners Marian Aguiló (Moret, 1995b), Cels Gomis (Palomar, 1991; Roma, 1995), Artur Bofill (1882), Maurici Gourdon (1890), etc. I ja en el primer terç del segle XX, els d'Antoni M. Alcover (Moret, 1995b), Joan Amades, Francesc Carreras i Candi (1908), Baldiri Bolló, Antoni Griera, Antoni Navarro o Víctor Oliva. A aquests noms caldrà afegir-hi diversos materials continguts en l'*Obra del Cançoner Popular de Catalunya* procedents de les enquestes fetes a l'Aragó en la dècada dels anys trenta del segle passat, tot i que els materials que s'hi van obtenir van resultar inaccessibles, a conseqüència de la Guerra Civil i les seues seqüeles, fins als inicis del present segle. Cal dir que tots aquests primers investigadors de la literatura popular catalana a l'Aragó eren originaris de Catalunya o de Mallorca.

Així no serà fins a principi del segle XX que trobarem els primers estudiosos aragonesos que recopilen alguns textos de literatura popular catalana: Miguel Arnaudas (1927, 1928), Maties Pallarés, Pedro Tejedor i Santiago Vidiella (Vallespí, 1957 i 1958; Blanc, 1983; Moret, 1995b), nascuts en poblacions de la Franja aquests tres darrers. I encara el madrileny Archivo Menéndez Pidal del Romancero replega tres cançons en català procedents d'Aragó.

S'ha de tenir ben present que la mostra de textos obtinguts per tots els autors esmentats fins ara no arriba a uns pocs centenars d'exemples —llegendes, molt sovint en adaptació en castellà, refranys i breus cançons

majoritàriament—, publicades en mitjans de difusió en general ben escassa. Una recerca als arxius, en especial dels de centres excursionistes —fins ara només ho ha estat el del Centre Excursionista de Catalunya— i dels bisbats, podria furnir-nos alguns textos més, com un de teatre popular recopilat el 1957 però que no es localitzà fins al 2005 a l'arxiu de la Secció Femenina de la Falange d'Osca (Quintana, 2006: 179-185).

Encara en els foscos anys de la dictadura franquista trobem, de manera escadussera, diversos breus textos de literatura popular procedents de l'Aragó catalanòfon dispersos en l'obra d'investigadors com ara Ricardo del Arco y Garay (1943), Manuel Sanchis Guarner (1951, 1952) i Enrique José Vallespi (1957, 1958).²

Temps de transició

Amb tot, no serà fins als darrers anys de la dictadura del general Franco —amb una considerable millora en les comunicacions i en les condicions econòmiques generals, la qual cosa va possibilitar l'aprofundiment en la formació acadèmica de la joventut rural, ben nombrosa aleshores a la Franja— que s'inicia una considerable reflexió identitària a l'Aragó, on la llengua i la cultura catalanes de la Franja per primera vegada en la història contemporània d'aquest país va començar a tenir-hi alguna presència.

És llavors, en els inicis de la restauració de la democràcia a Espanya, quan apareixen alguns treballs sobre la literatura popular generats des del mateix territori com són les valuoses, encara que limitades, aportacions d'Artur Quintana (1981), Josep M. Pons i Brualla (1982), Miquel Blanc (1983), José R. Bada (1984), Antoni Llerda (1984),³ Carles Sancho (1984), etc.⁴ Entre aquestes publicacions inicials convé destacar la reedició el 1979 de l'obra de Roque A. Faci, *Aragón, Reyno de Christo y dote de Maria Santissima*. Així

² Per conèixer els detalls de les aportacions de tots aquests investigadors actius en les dècades finals del segle XIX i en les de la primera meitat del XX, en els treballs dels quals es poden espigolar diferents textos procedents de la Franja d'Aragó, s'ha de consultar *Lo Molinar* (1: 11-12, 3: 187-196) i *Bllat colrat!* (1: 9, 3: 335-344).

³ Veg. també Camps/Sancho (2006).

⁴ Per veure en detall les aportacions d'aquells anys del postfranquisme s'hauria de consultar *Lo Molinar* (3: 187-193), Quintana (1998: 325-326) i *Bllat colrat!* (3: 335-340).

doncs, aprofitant els nous aires relativament favorables a la diversitat lingüística i cultural de l'Aragó, inclosa la presència de la llengua catalana i la seua cultura en aqueix territori, que José Ramón Bada —natural de Favara del Matarranya—, conseller de Cultura i Educació del primer Govern democràtic d'Aragó després de la dictadura, convocà l'abril del 1984 a Fraga unes trobades informals per a promoure grups d'investigadors per tal que s'encarreguessen de recopilar la literatura popular de l'Aragó en aragonès i català (Bada, 1990: 63; *Lo Molinar* 1: 7) i editar, a través de la seua conselleria, els materials que hi apleguessen, en dues col·leccions: una per a la llengua aragonesa i una altra per a la catalana (Bada, 1990: 63, 204-205). Fins a l'agost del 1987, en produir-se un canvi de legislatura a l'Aragó obertament adversa al català i a la diversitat cultural del país, no hi va haver temps més que per a publicar tres títols amb algunes mostres de, en un sentit ampli, literatura popular catalana: diverses parèmies, follies i nombrosos etnotextos —és a dir, textos descriptius de les activitats i els costums de la vida pagesa, de la història oral i de les tradicionals celebracions festives pròpies de la vida rural d'un determinat territori.⁵ El canvi de legislatura va significar la fi d'una actitud mínimament tolerant envers el català. S'hi iniciava així una alternança entre tolerància i discriminació a gairebé cada nova legislatura, nou en total, que continua a l'hora actual.

Lo Molinar i Bllat colrat!

Diversos investigadors que havien assistit a la trobada de Fraga, o que hi estaven relacionats, veient la inactivitat del nou govern aragonès, van decidir el 1988 iniciar una campanya per tal de recollir, classificar, estudiar i publicar abundoses mostres de tots els gèneres de la literatura popular catalana procedents de tot l'Aragó catalanòfon, tant a través d'enquestes fetes sobre el terreny com fent una crida en paral·lel a la població perquè els trametessen textos de literatura popular, una crida que en bastants de casos va resultar prou efectiva.

5 Claramunt (1985): *Contalles. Així parlem a les comarques de la Franja*. Zaragoza: Diputació General de Aragón (Colección «Pa de Casa», 1); Vidiella (1984): *Pa de Casa. Converses sobre cases passades i presents de la vila de Calaceit*. Zaragoza: Diputació General de Aragón (Colección «Pa de Casa», 2); Quintana (1984): *La nostra llengua. Gramàtica de llengua catalana*. Zaragoza: Diputació General de Aragón (Colección «Pa de Casa», 3).

La replega de materials es va iniciar en els 31 nuclis de població de la comarca del Matarranya i a la vila de Mequinensa, a la comarca del Baix Cinca, a més del pobles d'Herbers i La Pobleta de Morella, localitats de la comarca dels Ports, ja al País Valencià, abocades a la Conca del Matarranya. La feina va acabar-se el 1991 i van publicar-se els resultats entre 1995 i 1996 en tres volums: *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*. 1. *Narrativa i Teatre*; 2. *Cançoners*; 3. *Gèneres menors de la literatura popular*, en edició a cura d'Artur Quintana, Lluís Borau, Carles Sancho i Hèctor Moret.

En finalitzar aquesta primera part de l'obra esmentada, va iniciar-se l'estiu del 1991 una feina semblant per totes les localitats de les comarques del Baix Cinca —amb excepció de Mequinensa, ja recollida a *Lo Molinar*, i de Fraga perquè els promotors de la recerca consideraven que ja era prou estudiada per part dels folkloristes Josep Galan Castany i Carlos González Sanz, si bé encara se n'havien publicat pocs resultats— de la Llitera i de la Ribagorça (*Bllat colrat!* 1: 7; Quintana, 1998: 326). Es van fer enquestes a 128 localitats, incloent-hi totes les de més de 15 habitants. Per no haver de trencar la unitat comarcal de la Ribagorça s'hi inclogueren també 9 localitats de la part situada administrativament a Catalunya d'aqueixa comarca. Les enquestes es van acabar el 1994 i els resultats es publicaren el 1997, també en tres volums: *Bllat colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça*. 1. *Narrativa i Teatre*; 2. *Cançoners*; 3. *Gèneres etnopoètics breus no musicals*, en edició a cura d'Artur Quintana, Lluís Borau, Glòria Francino i Hèctor Moret.

Cal dir que, pel que fa a *Lo Molinar*, els enregistraments sonors, les transcripcions d'aquests enregistraments, moltes de les notes de camp dels recopiladors i les aportacions manuscrites dels diferents col·laboradors estan dipositades i ordenades —especialment el material sonor— a la seu de l'Associació Cultural del Matarranya, a Calaceit. Al *Catálogo del Patrimonio Musical del Bajo Aragón* —en concret a l'Arxiu de Música Tradicional— de la Fundación Quílez Llisterri, amb seu a Alcanyís, també es custodien, en format de CD, còpies digitalitzades dels enregistraments sonors, en especial aquells que contenen textos musicats. Així mateix, a l'Institut de Estudios Turolenses, amb seu a Terol, i a la Biblioteca Pública de Calaceit es conserven còpies de diversos materials originats a l'entorn de

Lo Molinar.⁶ En el cas de *Bllat colrat!*, diversos materials (enregistraments sonors, transcripcions, notes de camp, etc.) es custodien a l'Institut de Estudios Altoaragoneses, amb seu a Osca.

Entre ambdós reculls es van replegar de deu a onze mil textos de literatura popular catalana de l'Aragó, entenenent per text tant un mimologisme de dues paraules ('bllat colrat!') com un conte d'una desena de pàgines. A molts d'aquests textos, uns cinc mil, se n'hi anotaren també les diverses variants obtingudes en diferents localitats.

Tot i que no hi va haver una recerca expressa de literatura popular catalana pels territoris fronterers de llengua aragonesa i castellana per part dels investigadors, els atzars de les enquestes i col·laboracions van provocar que se n'hi repleguessen tres o quatre textos comptats. Es tracta ací d'un camp de recerca quasi encara per descobrir.

Com en tota comunitat de llengua sotmesa de segles a un procés de bilingüïtzació —i aquest és el cas de la llengua catalana a l'Aragó—, es va recollir un cert gruix de textos bilingües català-castellà, que els investigadors publicaren ja que van entendre que aquests textos pertanyien a la literatura popular catalana, sense deixar de ser-ho, és clar, també a la castellana. Van aplegar igualment uns pocs textos amb presència, més aviat puntual, d'altres llengües —aragonès, francès, llatí i occità— al costat del català.

En el curs de les enquestes es van recollir textos en versions fragmentàries, que també es van publicar, perquè per més fragmentàries que fossen donaven informació de la presència d'un text determinat en un passat molt proper, i del que gairebé sempre se'n coneixien versions més completes en altres territoris de la llengua. Vista la forta decadència de la literatura popular de pertot, els recopiladors consideraren que no se'n podia pas prescindir.

L'afany de totalitat dels investigadors de no voler deixar cap localitat sense enquestar, encara que en alguns casos la recopilació no anés més enllà de tres o quatre refranys gairebé testimonials, es traduï també en llur dèria per donar mostres de tots els gèneres possibles de literatura popular catalana de l'Aragó. Evidentment en trobaren de tota mena, amb ben poques

⁶ Sancho (2016): «*Lo Molinar*, 20 anys». *Temps de Franja*, 131 (novembre 2016), p. 4.

excepcions. Tanmateix, els recopiladors van mostrar deliberadament escàs interès pels acudits, tot i oferir alguns textos amb caràcter exemplar, i per raons d'espai i de capacitat de treball es van limitar a donar unes quantes mostres d'etnotextos i d'història oral, si bé en aquest darrer cas amb una certa extensió en l'arplega d'històries de bandolers, on hom pot advertir com la llegenda es va apoderant dels fets històrics. En el cas del llegendari, sobretot el de la Ribagorça, tan original —com es veurà ací mateix un xic més endavant—, insistiren en la necessitat de fer-ne en el futur una recerca més aprofundida. Pel que fa a les representacions teatrals improvisades en els *bureos* masovers de l'Alt Matarranya només van aconseguir de recollir-ne algunes notícies i l'argument d'una única representació (*Lo Molinar*, 1: 306-307, 340). Segurament per inadvertència, van recollir escassos exemples de tradicions, enteses aquestes, d'acord amb la definició de Ramona Violant, com tota una sèrie de dades sobre indicis, potser records, reminiscències de llegendes perdudes, potser tímides gènesis de noves llegendes (Violant, 1990: 23).

Els refranys hi són presentats sense cap mena d'explicació, tret dels pocs casos que no són d'evident interpretació. Les descripcions de jocs, festes, danses o costumari només es van tenir en compte, d'acord amb els subtítols d'ambdós reculls —*Literatura popular de...*— si contenien algun text, amb l'excepció de les falles ribagorçanes i alguns altres etnotextos els quals es van recollir i publicar malgrat no contenir literatura. L'onomàstica —la toponímia i l'antroponímia— solament passaren a formar part dels reculls si havien generat un text, generalment faceciós o llegendari (Quintana, 1996). Es va replegar àmpliament fraseologia, un gènere que, en general, no se sol considerar com a part de la literatura popular.

En cap cas els investigadors no es van limitar a la tradició oral, sinó que publicaren bastants textos procedents directament o indirecta de la tradició escrita, goigs i textos teatrals de caràcter popular, bàsicament, però no només, i vistos decididament, això sí, com pertanyents a la literatura popular.

Els investigadors no tingueren gaire atenció per al marc de la producció de la literatura popular, si bé hi van dedicar algun capítol i en solien tractar a les introduccions als diferents gèneres, i a més, acompanyant els textos, es troben prou comentaris sobre el context on es produeixen, però no s'arribaren a sistematitzar.

Les introduccions generals a *Lo Molinar* i *Bllat colrat!*, així com també a cada gènere que hi és presentat, conformen els primers estudis relativament amplis sobre la totalitat de la literatura popular catalana de la Franja d'Aragó. A molts textos s'indiquen les versions corresponents en reculls d'altres territoris de llengua catalana, facilitant-ne així futurs estudis comparatius.

Darreres aportacions

En els mateixos anys en què aparegueren els dos reculls acabats de comentar, s'editaren quatre llibres de la literatura popular catalana de Fraga, concretament sobre el refranyer (Galan, 1987), el cançoner (Galan, 1993), les motades (Galan, 1994) i la rondalla (González, 1996). Amb aquests quatre darrers reculls ja no hi havia pràcticament cap localitat de la Franja sense mostres escrites, poques o moltes, de literatura popular en català. Fins aleshores, a la primera meitat de la dècada dels noranta del segle passat, ara en fa poc més de vint anys, només se sabia que existia aquesta literatura, però gairebé no se'n tenien proves gràfiques de tal existència, i en conseqüència era gairebé impossible de fer-ne cap estudi. A partir de la publicació dels llibres adés esmentats, la Franja d'Aragó deixava de ser una taca blanca en la geografia de la literatura popular catalana. Els que ho havien fet possible escrivien al pròleg de *Bllat colrat!*, que a partir d'ara l'investigador i la persona interessada per la literatura popular disposaven d'un cert coixí i un punt de partida, des d'on podrien aprofundir els més diversos aspectes, amb nous treballs sobre el terreny, que tant podien anar d'un recull general d'una sola localitat, vall o comarca, o d'un sol gènere, com fins a l'estudi exhaustiu del repertori d'un únic informant, o d'un motiu a través dels diferents gèneres.

Una crida que ha estat prou escoltada, i això malgrat les moltes dificultats que entrebanquen la recerca i la difusió de la literatura popular catalana a l'Aragó a què ja s'ha al·ludit en diverses ocasions al llarg d'aquesta exposició. Així, s'han publicat fins al moment una vintena de reculls, d'extensió desigual, entre els quals trobem dos treballs referits a un sol informant i gènere: la narrativa —(Buj, 2000; Quintana, 1999)—, sis a la literatura popular d'una sola localitat —Sant Esteve de Llitera (Faro, 1990), la Freixneda (Ferrer, 1992), Castellonroi (Vives, 2001), Castigaleu

(Moners, 2009), Fórnols (Martínez, 1992-1996) i Mont-roig de Tastavins (Carrévalo, 2007)—, dos a la d'una sola comarca, la del Baix Aragó-Casp —(Muñoz, 2007; Oriol/Navarro/Sales, 2010)—, nou a un sol gènere o gairebé —cançons (Celma, 2008 i 2009; Galan, 2014), facècies (Chauvell, 1988; Zapater, 2002), llegendes i tradicions (Coll, 1993 i 1996) i narrativa (González, 1996; Vidal, 2005).

S'observa la més aviat escassa presència de llegendes i tradicions, tret dels dos reculls ribagorçans de Pep Coll, de les rondalles meravelloses, així com també de cançons d'una certa extensió. Possiblement en aquests dos darrers casos segurament els recopiladors ja han fet tard; sembla confirmar-ho especialment el recull força extens de la literatura popular catalana de Mont-roig de Tastavins (Carrévalo, 2007), per al qual l'any 2002 s'entrevistaren 81 persones, incloses totes les d'edat avançada, d'una població de 340 habitants, i gairebé no hi figura cap rondalla meravellosa, ni balada, i només el guió amb algunes frases de tres comèdies improvisades —*bureos*— als masos del terme municipal mont-roigí.

Sobre la problemàtica de les enquestes amb informants d'una llengua altament bilingüïtzada com és el català són prou il·lustradores les dues fetes a la comarca del Baix Aragó-Casp (Muñoz, 2007 i Oriol/Navarro/Sales, 2010). El govern d'aquesta comarca, creada afegint a la de Casp de llengua castellana els quatre pobles més septentrionals de l'antiga comarca del Matarranya, va encarregar a la Universitat de Saragossa de recopilar la literatura popular tant en català com en castellà de tots els municipis de la nova comarca. La persona encarregada de fer-ho desconeixia la llengua catalana i va fer les enquestes en castellà també als pobles de llengua catalana, sense aconseguir d'estimular els seus informadors de llengua catalana perquè li parlessen en aquesta llengua. El resultat va ser que hi va recopilar els etnotextos i la narrativa només en castellà, tret en aquest darrer cas de les breus frases rimades o ritmades que de vegades l'acompanyen (Muñoz, 2007). És ben sabut que en situacions d'avançada bilingüïtzació i forta discriminació, com la que pateix encara ara la llengua catalana a l'Aragó, cal molta compenetració per part de l'enquestador —com sí que ha estat el cas a les enquestes de Carlos González (1996) al Baix Cinca— que només parla en la llengua dominant, perquè l'informant responga en la llengua dominada. Davant d'això l'esmentat govern de la comarca del Baix Aragó-Casp va encarregar una nova enquesta a un equip de tres

filòlegs de la Universitat Rovira i Virgili: Carme Oriol, Pere Navarro i Mònica Sales. La persona encarregada de realitzar *in situ* l'enquesta, Mònica Sales, va fer les enquestes en llengua catalana i el resultat va ser l'esperat, ja que va obtenir dels informants els materials en català (Oriol/Navarro/Sales, 2010). Aquesta darrera obra es caracteritza a més per replegar molta informació sobre el context de la producció literària, que els compiladors de *Lo Molinar* i *Bllat colrat!* trobaven tant a faltar en els seus propis reculls.

A totes aquestes noves arplegues de textos de literatura popular catalana de la Franja cal afegir algunes antologies: una de general, si bé per primerenca, encara amb poques mostres que no arriben a dues-centes (Quintana, 1989), i d'altres més tardanes: de poesia popular del Matarranya (Quintana, 2009) i de rondalles (Bengochea, 1998) de la mateixa comarca. S'han projectat sense gaire èxit diverses antologies trilingües per a tot l'Aragó, amb presència equilibrada tant de l'aragonès, com del castellà i del català, i no pas com algunes que s'han fet on la presència de l'aragonès i el català de vegades no arriba ni a testimonial. A hores d'ara només ha aparegut una antologia de rondalles on el català hi té una presència prou destacable (González, 2010).

Atesa l'aparició tan tardana de reculls de literatura popular catalana de l'Aragó són pocs els estudis apareguts sobre aquesta manifestació de la cultura popular: una escassa desena. Especialment important és l'índex tipològic del conte popular aragonès de Carlos González, on els exemples catalans ocupen un espai important (1996b, 1998, 2010), i d'ací han passat als diferents índex tipològics de la rondalla catalana de Carme Oriol i Josep Maria Pujol (2003, 2008). Han aparegut estudis sobre les parèmies i altres gèneres breus (Moret, 1999, 2001; Gargallo, 2009), l'onomàstica (Moret, 1995a; Quintana, 1996) i els malentesos entre parlants del castellà i del català (Borja, 2013) en la literatura popular de l'Aragó catalanòfon.

Notes al marge

Tots els treballs citats fins ara són la base d'on ha sorgit la difusió i foment de la literatura popular catalana de la Franja. Davant el daltabaix general de les formes de vida tradicionals en els darrers cinquanta anys, la literatura popular ho té cada vegada més magre per manifestar-se i persistir,

i més encara si ho fa en una llengua i una cultura tan discriminada a l'Aragó com ho és la catalana. Tot amb tot ha trobat una certa entrada a l'escola, a la litúrgia, als cors i grups musicals, a la festa, i encara que ben poca també en els mitjans de comunicació. On sí que ha trobat franca acollida, sense les gairebé inevitables reticències, ha estat en l'obra literària de molts escriptors: en el passat —en el segle XIX— en la poesia dels catalans Manuel Milà i Fontanals i Jacint Verdaguer, i en l'actualitat en la lírica de clara influència popular d'Anton Abad, Susana Antolí, Tomàs Bosque, Josep Miquel Gràcia, Àngel Villalba, etc., com també en la narrativa de Josep A. Carrégal i de Josep A. Chauvell, el llegendari de Pep Coll, la fraseologia de Jesús Moncada (Biosca/Cornadó/Morvay, 2015), el teatre d'Andresseta i Pepeta Bean i gairebé tots els gèneres en l'extensa obra de Desideri Lombarte, entre bastants d'altres.

Encara que sovint han estat desatesos pels estudis d'etnopoètica, no hem estat capaços de no fer esment, breument, al llarg d'aquesta exposició a un seguit de textos populars de creació anònima com ara la fraseologia, el teatre popular i els etnotextos. Així, pel que fa al teatre, trobem que són força característiques a la Ribagorça les pastorades, que es retroben també en altres llengües pirinenques, però no semblen existir en altres àrees catalanes; o les santantonades del Matarranya (Palomar/Fonts, 1993), que en aquest cas sí que retrobem en altres punts del domini lingüístic del català amb motiu de les celebracions al voltant de la diada de Sant Antoni de gener. Una cosa semblant passa amb les comèdies improvisades dels *bureos* masovers de l'Alt Matarranya que se celebren, si més no, per tot el Maestrat, tant l'aragonès com el valencià. L'especial situació a la frontera de la llengua ha provocat l'aparició de contarelles on s'explica en clau satírica el suposat caràcter híbrid del català parlat a l'Aragó o es critica l'afany castellanitzador de determinades persones, ambdós temes es contenen també a localitats frontereres del País Valencià (Borja, 2013).

La literatura popular catalana de la Franja coincideix amplament amb la dels altres territoris del domini lingüístic del català, tal com ho palesen els nombrosos paral·lelismes amb textos procedents de les Balears, Catalunya i el País Valencià, tan sovint indicats a *Bllat cobrat!* i *Lo Molinar*, entre d'altres reculls (Borja, 2014: 239-252). Tanmateix, són bastant originals el llegendari ribagorçà d'encantàries i menairons, en coincidència només amb moltes altres àrees pirinenques, també de diferents llengües; i

creiem que ho són del tot els cicles del Baró d'Espés i d'en Francès de Castanesa aplegats a *Bllat colrat!*, en les quals s'ha estudiat la possible presència de reminiscències del força conegut mite popular del Comte Arnau (Quintana, 1994; Roma, 2015).

Conclusions provisionals

En iniciar la tasca de recollida de la literatura popular catalana de l'Aragó els investigadors saben que s'hauran d'enfrontar al parer de la majoria dels seus conciutadans, que si bé poden admetre —sovint a contracor— que a l'Aragó es parla català, opinen quasi per unanimitat que en aquesta llengua no s'hi produeix literatura popular, i si alguna cosa hi hagués, només podria ser imitació matussera de la literatura popular en castellà. Sobretot en els primers temps, aqueixa ideologia era plenament acceptada per la mateixa població de llengua catalana, de tal manera que sovint a l'inici de les enquestes els informants declaraven amb rotunditat que ells tot això de contes i cançons només ho feien en castellà. I, tanmateix, els recopiladors continuaven fent l'enquesta, amb el resultat que al cap d'una estona havien obtingut dels informants un bon feix de textos de literatura popular en català, per més que en acabar l'enquesta aquests mateixos informants seguien declarant, sense cap mena de rubor ni malícia, que ells, tot això de contes i cançons de sempre només ho fan en castellà (Quintana, 1991: 33-34). Davant d'una situació tan anòmala, els investigadors van entendre que en ambdós reculls no n'hi havia prou de mostrar una bona collita de literatura popular catalana de l'Aragó sinó que calia donar-ne mostres de pràcticament totes les localitats perquè tampoc fos possible declarar que a les localitats d'on no se'n donaven era perquè no n'hi havia. I una cosa semblant era necessària a l'hora de posar els textos recollits oralment per escrit: s'havien de donar en cru, amb tots els localismes, aragonesismes i castellanismes, sense evitar cap solecisme, ni completar frases trencades ni eliminar repeticions —o els freqüents *eh* i *ah*— perquè no fos dit que eren en català d'altres indrets. Era una actitud que pot semblar excessiva, o lamentable, si bé del tot necessària, encara que això no fes més atractius estèticament els textos presentats. En alguns casos, però, aquestes darreres mesures no van ser possibles, perquè els col·laboradors no s'ajustaren a les condicions de reproducció escrita del text que els investigadors els havien indicat, i en transmeteren versions més formals.

Per finalitzar aquesta exposició cal indicar que a la Franja —a l'Aragó catalanòfon—, recollir literatura popular en català és, encara a hores d'ara, fer feina d'il·lusionat il·lustrat, d'intentar trencar tabús i supersticions profundament arrelades entre una població que ha estat sotmesa de sempre al més dens obscurantisme pel que fa a la qüestió lingüística i, de retruc, cultural. Tot plegat pot resultar un fort entrebanc en la feina, ja prou difícil en circumstàncies mitjanament normals, de recol·lecció de la literatura popular per part dels investigadors.

Avui podem dir, però, que la taca blanca sobre els reculls i estudis de la literatura popular a la Franja d'Aragó comença a estar plena de colors, matisada per colors vius i diversos.

Referències bibliogràfiques

- ARCO, Ricardo del (1943): *Notas de folklore altoaragonés*. Madrid: Instituto Antonio de Nebrija.
- ARNAUDAS, Miguel (1927): *Colección de cantos populares de la provincia de Teruel*. Zaragoza: Litografía Marín.
- ARNAUDAS, Miguel (1928): «Albadas». *Arxiu de tradicions populars*, p. 164-168.
- BADA, José R. (1984): «Religiosidad popular». *V Jornadas sobre el estado actual de los estudios sobre Aragón (Zaragoza, del 15 al 18 de diciembre de 1982)*. Zaragoza: Instituto de Ciencias de la Educación, p. 575-596.
- BADA, José R. (1990): *El debat del català a l'Aragó (1983-1987)*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya / Centre d'Estudis del Baix Cinca / Consells Locals de la Franja.
- BEAN, Andresseta / BEAN, Pepeta (2011): *Teatro Fragatí, en fragatí*. Fraga: Amics de Fraga.
- BENGOCHEA, Antoni (1998): *Quènto va, quènto vingue*. Saragossa: Associació Cultural del Matarranya.
- BIOSCA, Mercè / CORNADÓ, Maria-Pau / MORVAY, Károly (2015): *Aportacions de Jesús Moncada a la fraseologia catalana*, I. Lleida: Pagès Editors.
- BLANC, Miquel (1983): *Refranyer del Matarranya*. Barcelona: El Llamp.
- Bllat colrat!* (1997): *Bllat Colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça*, 1. *Narrativa i Teatre*; 2. *Cançoners*; 3. *Gèneres etnopoètics breus no musicals*, a cura d'Artur Quintana, Lluís Borau, Glòria Francino i Hèctor Moret, Calaceit: Instituto de Estudios Altoaragoneses / Institut d'Estudis del Baix Cinca / Institut d'Estudis Ilerdencs / Diputació General d'Aragó.

- BOFILL, Artur (1882): «Excursió als Pirineus centrals. Anada per Aragó, regrés per lo Noguera Ribagorzana». *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*, II, p. 3-98.
- BORJA, Joan (2013): «Els relats humorístics d'arrel lingüística: consideracions a propòsit del tipus ATU 1699 ("Malentesos entre parlants de diferents llengües")». *Estudis de Literatura Oral Popular*, 2, p. 45-73.
- BORJA, Joan (2014): *Papers d'Etnopoètica*. Alacant / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BUJ, Àngela (2000): *Davall de la figuera. Històries de la tia Pasquala*. Calaceit: Penya Rostoll de la Portellada / Associació Cultural del Matarranya.
- CAMPS, Juan Luis / SANCHO, Carles (2006): *Toni Llerda, terra i llengua*. Calaceit: Penya Rostoll de la Portellada / Associació Cultural del Matarranya.
- CARRÉGALO, Josep A. (2007): *Mont-roig. El patrimoni immaterial (la literatura oral)*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.
- CARRERAS, Francesc (1908): «Excursions per la Catalunya aragonesa y provincia d'Osca: I. Gardeny, Fraga, Sixena y Sarinyena». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 18, 162 (juliol, 1908), p. 193-203; 163 (agost, 1908), p. 225-234; 164 (setembre, 1908), p. 257-272.
- CELMA, Margarita (1996): *Viatge al Pirineu fantàstic*. Barcelona: Columna Edicions.
- CELMA, Margarita (2008): *Cantem junts. Cançons arplegades al Matarranya*. Vall-de-roures: C.E.I.P. Vicente Ramos.
- CELMA, Margarita (coord.) (2009): *Música Tradicional del Matarranya*. CD de les Corals del Matarranya. Vall-de-roures: Comarca del Matarranya.
- CHAUVELL, Josep Antoni (1988): *Bo per a contar*. Barcelona: Sirius.
- COLL, Pep (1993): *Muntanyes Maleïdes*. Barcelona: Empúries.
- FARO, Agustín (1990): *Tradicció oral a Santisteba*. Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- FERRER, Rafael (1992): *Literatura oral de la Fresneda (Matarranya)*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.
- GALAN, Josep (1987): *Refranyer fragatí*. Fraga: Ajuntament de Fraga.
- GALAN, Josep (1993): *Les cançons de la nostra gent*. Saragossa: Departamento de Cultura de la Diputació General de Aragón. [2a ed. ampliada: Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca, 2013].
- GALAN, Josep (2014): *Toca manetes. Cançoner infantil*. Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- GARGALLO, José Enrique (2009): «Refrans meteorològics del Matarranya. De *Lo Molinar* a *BADARE*». *Llengües i fets, actituds i franges. Miscel·lània de treballs*

- etnològics, filològics i lingüístics oferts a Artur Quintana i Font*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca / Associació Cultural del Matarranya, p. 165-185.
- GONZÁLEZ, Carlos (1996a): *Despallerofant. Recopilació i estudi de relats de tradició oral recollits a la comarca del Baix Cinca*. Santa Margarida de Montbui: Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- GONZÁLEZ, Carlos (1996b): *Catálogo tipográfico de cuentos folklóricos aragoneses*. Saragossa: Instituto Aragonés de Antropología.
- GONZÁLEZ, Carlos (1998): «Catálogo tipográfico de cuentos folklóricos aragoneses: correcciones y ampliación». *Temas de antropología aragonesa*, 8, p. 7-60.
- GONZÁLEZ, Carlos (2010): *De la chaminera al tejao... Antología de cuentos folklóricos aragoneses*. Guadalajara: Palabras del Candil.
- GOURDON, Maurici (1890): «Dotze dias en Aragó». *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana*, 12, p. 93-127.
- MARTÍNEZ, Lourdes (1992-1996): «Literatura popular en lengua catalana en Fórnoles (Teruel)», *Teruel 2. Humanidades*, 83-84, p. 341-398.
- LLERDA, Antoni (1984): «Jotes de Queretes». *Gaceta del Matarraña*, 1.
- Lo Molinar* (1995-1996): *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*, 1. *Narrativa i Teatre*; 2. *Cançoners*; 3. *Gèneres menors de la literatura popular*, a cura d'Artur Quintana, Lluís Borau, Carles Sancho i Hèctor Moret. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.
- MONERS, Jordi (2009): «Costumari i literatura popular de Castigaleu (A tall d'addenda a *Bllat colrat*)». *Llengües i fets, actituds i franges. Miscel·lània de treballs etnològics, filològics i lingüístics oferts a Artur Quintana i Font*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca / Associació Cultural del Matarranya, p. 259-267.
- MORET, Hèctor (1995a): «Tirallongues onomàstiques de l'Alta Ribagorça occidental». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 60, p. 316-324.
- MORET, Hèctor (1995b): «La cultura popular (literatura i costumari) de l'Aragó catalanòfon continguda en diverses obres lexicogràfiques i folklòriques». *Sorollà*, 10, p. 13-21.
- MORET, Hèctor (1999): «Algunas notas a propósito de los géneros breves de la literatura popular y tradicional». *Temas de Antropología Aragonesa*, 9, p. 101-111.
- MORET, Hèctor (2000): «Sobre alguns aspectes conflictius en la classificació tipològica del cançoner popular». *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-17.
- MORET, Hèctor (2001): «Aforismos circunstanciales: ¿Un nuevo género breve de la poesía oral y tradicional». *Actas del II Congreso Internacional Lyra mínima oral. Los géneros breves de la poesía tradicional*. Universidad de Alcalá, p. 409-414.

- MORET, Hèctor (2003): «Identitat i literatura popular a la Ribagorça». *Ripacurtia*, 1, p. 63-80.
- MUÑOZ, Nereida (2007): *Cultura Popular en la comarca del Bajo Aragón-Caspe / Baix Aragó-Casp*. Saragossa: Comarca de Bajo Aragón-Caspe / Baix Aragó-Casp.
- ORIOI, Carme / PUJOL, Josep M. (2003): *Índex tipològic de la rondalla catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Departament de Cultura.
- ORIOI, Carme (2008): *Index of Catalan Folktales*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- ORIOI, Carme / NAVARRO, Pere / SALES, Mònica (2010): *Literatura oral de Faió, Favara, Maella i Nonasp*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.
- PALOMAR, Salvador / FONTS, Montsant (1993): *La festa de Sant Antoni al Matarranya*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.
- PALOMAR, Salvador (1995): «Cels Gomis i Mestre (1841-1915): materials folklòrics aplegats a la Franja». *Sorolla't*, 8, p. 19-26.
- PONS, Josep Manuel (1982): «Gentilicis, motades, refranys, follies i modismes de la Franja». *L'Estrop*, 5-6, p. 75-90.
- QUINTANA, Artur (1981): «Materials per al coneixement de la literatura popular catalana a l'Aragó». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 3, p. 243-265.
- QUINTANA, Artur (1989): *El català a l'Aragó*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- QUINTANA, Artur (1991): «Els estudis de literatura popular catalana a l'Aragó». *Fulls de Treball. Carrutxa*, 1, p. 33-38.
- QUINTANA, Artur (1993): «Dos projectes per recollir la literatura popular catalana a la Franja». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 2, p. 134-138.
- QUINTANA, Artur (1994): «El mite del comte N'Arnau a la Ribagorça». *De orbis Hispani Linguis litteris historia moribus: Festschrift für Dietrich Briesemeister zum 60. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Verlag, p. 333-351.
- QUINTANA, Artur (1996): «L'onomàstica en la literatura popular catalana a l'Aragó». *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 65, p. 11-24.
- QUINTANA, Artur (1998): «La literatura popular catalana a l'Aragó». *Actes de les Segones Jornades d'Estudi a la Terra Alta*. Calaceit: Patronat Pro-Batea, p. 321-329.
- QUINTANA, Artur (1999): *Lo Banc de la Paciència i altres narracions*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya.
- QUINTANA, Artur (2006): «Uns irrintzi ribagorçans?». *Batec a batec. Miscel·lània de treballs oferts en honor de Josep Galan i Castany*. Calaceit: Institut d'Estudis del Baix Cinca / Associació Cultural del Matarranya, p. 179-185.
- QUINTANA, Artur (2009): *Roda la mola. Poesia del Baix Aragó de llengua catalana dels orígens als nostres dies*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses.

- ROMA, Josefina (1995): «Cels Gomis y su trabajo en Aragón». *Temas de Antropología Aragonesa*, 5, p. 191-212.
- ROMA, Josefina (2015): «El llarg camí del Mal Caçador. El Comte Arnau». *Estudis de Literatura Oral Popular*, 4, p. 95-105.
- SANCHIS, Manuel (1951): *Calendari de refranys*. Barcelona: Barcino.
- SANCHIS, Manuel (1952): *Els vents segons la cultura popular*. Barcelona: Barcino.
- SANCHO, Carles (1984): «Contribució a l'estudi de la literatura oral catalana al Matarranya». *Gaceta del Matarraña*, 2, p. 5-11.
- SAN MARTÍN, José Antonio (2010): *Rellampaninga (Etnotextos ribagorçans)*. Lleida: Centre d'Estudis Ribagorçans / Pagès editors.
- VALLESPÍ, Enrique José (1957): «Romance catalán recogido en Peñarroya de Tastavins. Teruel». *Caesaraugusta*, 7-8, p. 137-139.
- VALLESPÍ, Enrique José (1958): «Notas inéditas de Santiago Vidiella Jasá (1860-1929) sobre folklore local de Calaceite (Teruel)». *Caesaraugusta*, 11-12, p. 179-189.
- VIDAL, Pasqual (2005): *A la falda de la iaia (Literatura oral de Massalió)*. Calaceite: Associació Cultural del Matarranya.
- VIOLANT, Ramona (1990): *La rondalla i la llegenda*. Barcelona: Alta Fulla.
- VIVES, Ramon (2001): *Costumari de Castellonroi (Ànima d'un poble)*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- ZAPATER, Mari (2002): *Encara rai...! Les vint i una falòria*. Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca.